УДК 008:[811.161.1'373.7+811.161.3'373.7]

Г. Г. Демиденко

**ГОЛОСОВА ПОВЕДІНКА УКРАЇНЦІВ І БІЛОРУСІВ:
ОСОБЛИВОСТІ КОМУНІКАТИВНОГО МОВЧАННЯ
(НА МАТЕРІАЛІ ФРАЗЕОЛОГІЇ)**

Демиденко Г. Г. Голосова поведінка українців і білорусів: особливості комунікативного мовчання (на матеріалі фразеології).

У статті розглянуто явище комунікативного мовчання як специфічного компонента невербальної поведінки загалом. Визначено, що семантичне навантаження мовчання ідентифікується в конкретних ситуаціях, у яких

прослідковується комунікативна компетенція особи в соціумі. Загальні моделі голосової поведінки пов'язані з національно-культурними традиціями й стереотипами в певному мовному колективі. Фраземи на позначення мовчання фіксують надбання соціально-культурного досвіду українців і білорусів, процес зміни комунікативних ролей мовців. Звернено увагу на фразеологізацію процесу припинення мовної взаємодії, зважаючи на анатомо-фізіологічні можливості мовного апарату людини. Простежено асоціативні зв'язки проаналізованих стійких виразів з явищами припинення життя – могилою, труною, як ознакою абсолютного мовчання і тиші. Зіставний аналіз українських і білоруських фразеологізмів-виразників мовчання засвідчує паралелізм їхньої семантики та форми; їх простір репрезентовано соматизмами: язык, рот, губи / уста, горло, зуби.

Ключові слова: фонаційний фразеологізм, комунікативне мовчання, силенціальний ефект, метафоризація, невербальна комунікація, соматизм.

Демиденко А. Г. Голосовое поведение украинцев и белорусов: особенности коммуникативного молчания (на материале фразеологии).

В статье рассматривается понятие коммуникативного молчания как специфический компонент невербального поведения в целом. Определяется тот факт, что семантическая насыщенность молчания идентифицируется в конкретных ситуациях, с помощью которых прослеживается коммуникативная компетенция человека в социуме. Общие модели голосового поведения связаны с национально-культурными традициями и стереотипами в языковом коллективе. Фраземы, обозначающие молчание, фиксируют приобретение социально-культурного опыта украинцами и белорусами, процесс изменения коммуникативных ролей носителей языка. Обращается внимание на фразеологизацию процесса прекращения речевого взаимодействия ввиду анатомо-физиологических возможностей речевого аппарата человека. Прослеживаются ассоциативные связи проанализированных устойчивых выражений с явлением прекращения жизни – могилой, гробом, как характеристикой абсолютного молчания и тишины. Сопоставительный анализ украинских и белорусских фразеологизмов, называющих молчание, показывает параллелизм их семантики и формы; их значения раскрываются с помощью соматизмов: язык, рот, губы / уста, горло, зубы.

Ключевые слова: фонационный фразеологизм, коммуникативное молчание, силенциальный эффект, метафоризация, невербальная коммуникация, соматизм.

Demydenko G. H. The vocal behavior of Ukrainians and Belarusians: peculiarities of communicative silence (on the basis of phraseology units).

This paper is an attempt to consider the phenomenon of communicative silence as a specific component of non-verbal behavior in general. Multidimensional and multifunctional nature of silence gives scientist the reason to investigate this

phenomenon in terms of linguistics, paralinguistics, psychology, cultural studies etc. It is stated that the semantic meaning of silence is revealed in specific situations, which represent the communicative competence of a person in a society. The general models of vocal behavior depend on the national and cultural traditions and in the same time they are closely related to the stereotypes presented in a certain language group. The laws of communication, non-verbal components of interpersonal interaction, paralinguistic units, which are communicatively significant and have a certain emotional color, have their reflection in the phraseology items of the Ukrainian and Belarusian languages. The idiomatic phrases representing the silence strategy contain the achievements of the socio-cultural experience of Ukrainians and Belarusians, as well as the process of changing the speakers' communicative roles.

This paper focuses on the semantics of the analyzed set expressions connected with the phenomenon of communicative silence. Their meaning demonstrates the position of the speaker in a communicative act, points to his/her psychological peculiarities, the national character. It should be noted that such silence strategy to some extent indicates the communicative inconsistency that arises as a result of non-fulfillment of the expected step-reaction. Also attention is paid to the phraseology units' formation in the process of breaking linguistic interaction, in the aspect of anatomical and physiological possibilities of the person's speech apparatus. Such intellectual actions involve the transfer of the knowledge relevant part about "the silence of the speaker" to the object of naming, which relates to various characteristics of human life: closing of the mouth, manipulation with the tongue, physical violence for silence. This research analyzes associative connections of the set expressions with the phenomena of the ending of life (a grave, a coffin), as a sign of absolute silence. A comparative analysis of Ukrainian and Belarusian silence idiomatic expressions represents the parallelism of their semantics and forms, which is shown by somatisms: a tongue, a mouth, a throat, lips and teeth. It is manifested that the movement of these organs and actions with them create a metaphorical basis for revealing human vocal behavior, especially the creation of a silence effect.

Key words: phonetic phraseology unit, communicative silence, silence effect, metaphorization, non-verbal communication, somatism.

Вивчення фразеологічного фонду української мови є традиційним для сучасних лінгвістичних студій, а повноцінне дослідження неможливе без вивчення окремих семантичних груп. Формування уявлення про процес пізнання дійсності певної національною спільнотою, про способи взаємодії між членами соціуму, про національну ідентичність можливе у зв'язку із виявленням культурно-національної специфіки лінгвоодиноць,

здебільшого в порівняльно-зіставному та інтроспективному планах. З позицій такого підходу етнокультурну домінанту варто визначати в аспекті заставлення фразеологічних одиниць (далі – ФО) різних мов, надаючи культурний коментар до тих чи тих виявів національно-культурного світобачення.

Із загальнофразеологічного масиву вирізняються своєю конотацією сталі вислови, які репрезентують комунікативну компетентність / некомпетентність мовців, визначають закони спілкування, невербальні компоненти міжособистісної взаємодії, паралінгвальні засоби, які є комунікативно значущими і мають певне емоційне забарвлення. Пропонована розвідка продовжує попередні публікації автора, присвячені дослідженню інтонаційно-голосового образу українців і білорусів як цілісного національного явища. Метою цієї наукової праці є виявлення голосової поведінки українців і білорусів, зважаючи на соціально-культурний досвід у номінації мовчання як силенціального ефекту. Комунікативне мовчання в останні роки є предметом уваги сучасних учених з позиції невербальної комунікації (М. Гавриш, О. Кобяков, М. Яремко та ін.), конфліктного (Н. Войцехівська) й англomовного дискурсу (Т. Анохіна, В. Куліш, С. Швачко та ін.). Процес фразеологізації мовчання розглянуто в пареміологічному дискурсі (Т. Осіпова), а також в семантичному діапазоні сталих зворотів (Г. Демиденко, Н. Клименко).

Окремих коментарів потребує процесу екстеріоризації мовчання на фразеологічному рівні, урахувуючи індивідуально-психологічні та соціально-культурні аспекти лінгвоносіїв. Як зазначає Т. Анохіна, силенціальний ефект корелює із психічним і ментальним станом людини, її негативними та позитивними емоціями. Людське мовчання є дискурсивно детермінованим, воно асоціює з інтенціями комунікантів, їх поведінкою. Семантичне навантаження силенціального ефекту есплікується в опозиції мовлення – мовчання, де мовчання – значущий субститут мовлення [1, с. 133].

У роботі ми обстоюємо позицію дослідників, які схильні вважати мовчання комунікативно важливим елементом міжособистісної взаємодії. Як свідчить спостереження над мовним матеріалом, фраземи на позначення мовчання фіксують стереотипні моделі поведінки українців і білорусів, процес зміни комунікативних ролей мовців у процесі спілкування, уявлення про риси характеру, психічний та емоційний стан. Насамперед варто звернути увагу на ФО, у структурі яких наявний дієслівний компонент «мовчати», як-от порівняльні конструкції: укр. *мовчати як риба* [8, с. 597]; *мовчати як сфінкс* [8, с. 702]; *як могила мовчить* [8, с. 400]; білор. *як магіла маўчыць* [5, с. 332]; *маўчыць як рыба* [5, с. 332]; *маўчыць як сцяна* [5, с. 332]. Генетично давніми є уявлення східних слов'ян про могилу як символ смерті, завершення земного буття, а відповідно припинення будь-яких фізичних і психічних дій, переривання звуків людської мови. Український етнос вичленував з навколишньої дійсності й інші смислові домінанти, які відклалися в семантично вмотивованих лексемах: *риба* уособлює «млявість, безхарактерність» [3, с. 498], а відтак і мовчазність людини в певних ситуаціях, коли виголошення інформації, звукова мова загалом є недоречною чи забороненою. Натомість фантастичний образ-символ *сфінкс* у порівняльному звороті є чужорідним українській культурі, для утворення семантичної структури вислову здійснено накладання семи «таємниче, незрозуміле» на сталий вираз. У світовій культурній традиції сфінкс символізує вічне мовчання, спокій.

Подекуди процес замінено номінацією стану – мовчання / мовчанка / мовчак, наприклад, укр. *обходити мовчанням* [8, с. 458]; *дерти мовчача* [8, с. 194]; *гробова (могильна, мертва) мовчанка* [8, с. 400]; *грати (гратися) в мовчанку* [8, с. 166]; білор. *гульня ў маўчанку* [10, с. 99]; *гуляць у маўчанку* [10, с. 99] та ін. Аналіз лексикографічних праць вказує на особливість побутування названих фразем, їх використання в невимушеному спілкуванні, у зневажливому контексті вживається

вислів *дерти мовчача* – «не протестуватися, не заперечувати; мовчати» [8, с. 194]. До явища абсолютної тиші апелює ФО *гробова (могильна, мертва) мовчанка* [8, с. 400], у якому варіативні прикметникові одиниці реалізують такі кваліфікаційні ознаки, як смерть, загибель, могила. Пор.: *як могила мовчить* [8, с. 400]; *зарити в могилу* – «змусити мовчати кого-небудь» [9, с. 335].

Реалізують певну комунікативну програму вирази, пов'язані з ігровими діями, як-от: укр. *грати (гратися) в мовчанку* – «ухилитися від розмови, виступу; відмовчуватися, не розмовляти» [8, с. 166]; білор. *гуляць у маўчанку* [10, с. 99]. Інший білоруський зворот *гульня ў маўчанку*, на думку І. Лепешева, утворений на ґрунті дієслівного фразеологізму *гуляць у маўчанку* [10, с. 99], властивий усім східнослов'янським мовам й означає «ухіляцца ад размовы». Внутрішня форма ФО пов'язана з особливістю різних ігор, у яких кожен намагається не говорити що-небудь першим, бо інакше втратить змогу продовжувати гру і муситиме сплатити штраф [10, с. 104].

Кількісно найбільш представленими є сталі звороти на позначення мовчання з лексемами-соматизмами. Вони називають ті органи людського мовленнєвого апарату, які виконують активні дії задля припинення процесу мовлення. У цій групі висловів закономірно найвищу продуктивність становлять ФО з компонентом *язык*, а саме: укр. *язык кудись потягло* [9, с. 548]; *вкоротити язык* [8, с. 735]; *проковтнути языка* [8, с. 575]; білор. *прыкусваць язык* [5, с. 358]; *прышчаміць язык* [5, с. 367]; *наступіць сабе на язык* [5, с. 121]; <як (быццам)> *язык праглынуў* [5, с. 88]; *як язык праглынуў* [5, с. 88]. Білоруська фразеографічна праця фіксує вислів *праглынуць язык* – «перастаць гаварыць, змоўкнуць» [5, с. 332] з емоційно-експресивним відтінком жартівливості, іронічності, натомість в українському словнику стилістичні ремарки відсутні. Натрапляємо й на фраземи, у яких наявна лексема на позначення пасивного органу, потрібного для зупинки

мовлення. Наприклад: укр. *язик в горло затягло* – «хто-небудь довго мовчить» [9, с. 548]; *придержувати язик за зубами* – «утримуватися від висловлювання; змовчати» [8, с. 559].

Показовою, але кількісно менш значною, виявилася група ФО з компонентом *рот*. У наукових доробках В. Жайворонка йдеться, що рот є «межею зовнішнього й внутрішнього світів; символом мовлення» [3, с. 510], а отже, закритий рот – символ мовчання. Наприклад: укр. *і рота не розтуляти* [8, с. 616]; *завалити рота* [9, с. 431]; *завонялося (протухло) в роті* [9, с. 431]; *набрати води в рот* [8, с. 415]; білор. *як вады ў рот набраўшы; <як> вады ў рот набраў* [4, с. 331]; *навесіць <сабе> замок на рот* [5, с. 169]. Окремого коментування потребує вислів з наявними стилістичними варіантами лексем у структурі – *затуляти (замикати, закривати, затикати) рота (рота, уста, пельку)* [8, с. 253]. Такі слова-замінники видозмінюють властиві емоційно-експресивні відтінки у значенні фраземи й надують їй діаметрально протилежного стилістичного забарвлення: урочисте звучання ФО з іменником *уста* та грубе, вульгарне функціонування з компонентом *пелька*.

У кількісному вимірі найменшою є група висловів зі стрижневими соматизмами *губи / уста*, як-от: укр. *уста не розмикаються* [8, с. 737]; *не випустити ні пари з вуст* [8, с. 82]; білор. *навесіць замок на губы* [5, с. 169].

Згідно з результати нашого дослідження для зображення процесу мовчання слугують сталі звороти з компонентом *слово*, адже споконвіку людини вірила в магічну силу слова, його матеріалізацію [3, с. 551]. Відтак захисною дією на будь-який негативний вплив є утримання від мовлення як процесу. Наприклад: *і словом не обмовитися* [8, с. 454]; *і словом не перекинутися* [8, с. 494]; *і слова не почуєш* [8, с. 553]; *без слів* [8, с. 663]; *не видавши слова* [8, с. 67]; *наче віднялася мова* [8, с. 399]. Останній сталий зворот вирізняється з-поміж наведених яскраво вираженим емоційним тлом, кваліфікуючи процес

мовчання у зв'язку із сильними переживаннями, а саме: «хтось від хвилювання, радості та ін. не може говорити; мовчить, замовк» [8, с. 399].

З подібними семантичними характеристиками функціонують вислови, структура яких позбавлена лексем *слово*, *мова*, натомість фіксуємо метафоричні переноси з емпіричного досвіду мовців на тваринний світ. Такі когнітивні процеси засвідчують співвіднесення звукової мови людини з комунікативно значущими звуками корів, наприклад, у ФО *і ні мичить* – «нічого не говорить, мовчить» [9, с. 330]. Подібні асоціативні зв'язки з орнітологічними спостереженнями українців простежуємо у вислові *ні чичирк* [8, с. 765], де *чичиркнути* означає «зашарудіти, зашелестіти; заворушитися // цвірінькнути (про птахів)» [7, с. 339]. Скажімо, донорська зоосфера звуків, що їх видає кіт та інші котяті метафоризується стосовно людей, як-от: укр. *ні мур-мур* зі значенням «1) нічого не говорити, мовчати; нічим себе не виявляти; ніяк не реагувати на щось; 2) не розбиратися в чомусь, не знати зовсім, не вміти чогось» [8, с. 412]; білор. *ні (ані) мур-мур* – «абсолютна нічога не гаварыць, не расказваць каму-н.» [8, с. 67]. Наведені приклади ілюструють відмінність семантичного наповнення фразем у досліджуваних мовах, зважаючи на розширення значення від мовленнєвих актів (а саме їх відсутності) до фізичної чи розумової неспроможності виконати певну дію.

До інших звукових ефектів мають стосунок вислів *ні звуку* на позначення «абсолютної тиші, мовчання» [8, с. 260], а також полісемантична фразема *ані гу-гу*, що означає «1) нічого не говорити, мовчати; нічого не могли сказати; не виявляти себе, таїтися; 2) нічого не робити, не братися до роботи; не виконувати чогось конче потрібного, не йти кудись; 3) нічого не знати; не здогадуватися про щось [8, с. 172]. З-поміж аналізованих лінгвоодиниць фіксуємо ФО, що номінують фізіологічні процеси не пов'язані з діяльністю мовного апарату людини. Наприклад: *кліпати очима* [8, с. 301]; *ковтати пілюлі* [8, с. 302]; *облизати*

макогона (*макогін, м'яло*) [8, с. 452]. Зауважимо, що вислів *облизати макогона* (*макогін, м'яло*) вживається має іронічне забарвлення й значить «заснати невдачі; мовчки знести невдачу, глузування» [8, с. 452], кваліфікуючи здебільшого особистісні риси мовця, аніж комунікативно значущий акт.

В аспекті виявлення такої риси характеру як мовчазливість заслуговують на увагу й вислови на зразок: *замкнутися* (*закритися*) *в собі* [8, с. 248]; *як таву ковтнув* [10, с. 303]; *тільки в гробу лежати з ким* [9, с. 158]; *як кип'ячем обпарено* [8, с. 455]; *як до землі прибитий* [8, с. 557]; *[як] кілок проковтнув*; *як заворожений* [8, с. 240]; *у лісі жити* [8, с. 307]. У наведених прикладах простежуємо взаємозв'язок мовчання із задумою, зосередженістю, сумом, подивом, відлюдькуватістю, що, очевидно, свідчить про таку ментальну комунікативну роль мовчання, як заглибитися у власні думки, переживання, які уможливлюють самопізнання й самовдосконалення.

В українській і білоруській мовнокультурних традиціях відображено уявлення про мовчання як особливий невербальний засіб взаємодії. Фраземи на позначення мовчання передають широкий спектр інтенцій співрозмовників, свідчать про комунікативний досвід гармонізації чи дегармонізації спілкування. Перспектива дослідження полягає в розгляді й аналізі сталих зворотів, що називають інші фонаційні явища в системі парамови українців і білорусів задля всебічного опису інтонаційно-голосового образу представників двох лінгвоспільнот.

Література

1. Анохіна Т. О. Семантизація категорії мовчання в англomовному художньому дискурсі : [монографія] / Т. О. Анохіна. – Вінниця : Нова книга, 2008. – 160 с.
2. Демиденко Г. Г. Фонаційні фразеологізми як характеристика манери висловлюватися (особливості фонації, голосу, інтонації) / Г. Г. Демиденко // Філологічні студії : Науковий вісник Криворізького державного пед. ун-ту : зб. наук. праць. – Вип. 5 / ред. : Ж. В. Колоїз (відп. ред.), П. І. Білоусенко та ін. – Кривий Ріг : Видавничий дім, 2010. – С. 18–24.

3. Жайворонок В. Знаки української етнокультури : [словник-довідник] / В. Жайворонок. – К. : Довіра, 2006. – 703 с.
4. Лепешаў І. Я. Фразеалагічны слоўнік беларускай мовы : у 2-х т. / І. Я. Лепешаў. – Мінск : БелЭн, 2008. – Т. 1. – 672 с.
5. Лепешаў І. Я. Фразеалагічны слоўнік беларускай мовы : у 2-х т. / І. Я. Лепешаў. – Мінск : БелЭн, 2008. – Т. 2. – 704 с.
6. Осіпова Т. Ф. Невербальна комунікація в пареміях : прагматика мовчання / Т. Ф. Осіпова // *Studia Ukrainica Posnaniensia*, vol. I : 2013, Adam Mickiewicz University Press, Poznań. – С. 138–142.
7. Словник української мови : в 11-и т. / [за ред. І. К. Білодіда]. – К. : Наукова думка, 1980. – Т. 11. – 669 с.
8. Словник фразеологізмів української мови / [уклад. В. М. Білоноженко та ін.]. – К. : Наукова думка, 2003. – 1104 с.
9. Ужченко В. Д. Фразеологічний словник східнословобожанських і степових говірок Донбасу / В. Д. Ужченко, Д. В. Ужченко. – [6-е вид., перероб. й доп.]. – Луганськ : Вид-во ДЗ «ЛНУ ім. Тараса Шевченка», 2013. – 552 с.
10. Этымалагічны слоўнік фразеалагізмаў / І. Я. Лепешаў. – Мн. : БелЭн, 2004. – 448 с.

Стаття надійшла до редакції 02.03.2018 р.